

УДК 81'272(477.61)

Катерина ГЛУХОВЦЕВА

СОЦІОКУЛЬТУРНА, ЕТНІЧНА ТА МОВНА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ДІАЛЕКТОНОСІВ ЛУГАНЩИНИ

У статті з'ясовано, як діалектоносії називають і оцінюють свою говірку, яким вони уявляють типового українського і російського мовця. У наративах представників старшого, середнього і молодшого поколінь мовців міститься характеристика власного мовлення як суржик, української мови, мішанини двох мов (української і російської), народної, нашої, рідної, хохляцької, місцевої мови. Самоідентифікація українських діалектоносіїв Луганщини зумовлена тією мовною ситуацією, яка склалася в ареалі. Неоднорідний склад населення, близьке розташування україномовних та російськомовних населених пунктів у регіоні, неправильна мовна політика, за якої престижною визнавалася упродовж тривалого часу російська мова, а українське мовлення було витіснено у сферу побутового спілкування, панування російської мови в містах – це далеко не всі чинники, які сприяли відчуженню значної частини слобожан від рідної мови. Проте ставлення людини до мови свідчить не лише про її культурний рівень, а й про її громадянську позицію.

Ключові слова: мовна політика, мовна ситуація, суржик, мовна особистість, елітарна мовна особистість, рідна мова, базова мова.

Центральним поняттям соціолінгвістики є мовна ситуація, під якою розуміють і „взаємовідношення спільної мови (офіційної мови, мови світового спілкування, писемної мови) й окремої мови (місцевої, регіональної)”¹, і „конкретний тип взаємодії мов і різних форм їхнього існування у суспільному житті кожного народу на певному етапі його історичного розвитку”², і „становище, пов’язане із способом задоволення потреб суспільства за допомогою однієї або кількох мов; форми існування мови або сукупність мов у межах певної спільноти”³. Серед важливих питань про форми існування мови, середовище спілкування, сфери спілкування, соціальні умови існування мови при описі мовної ситуації учених цікавить також питання соціокультурної, етнічної та

¹ Загнітко А. П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни : у 4 т. – Т. III / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – С. 292.

² Аврорин В. А. Проблемы изучения функциональной стороны языка : К вопросу о предмете социолінгвистике / В. А. Аврорин. – Л. : Наука, 1975. – С. 2.

³ Брицин В. М. Мовна ситуація / В. М. Брицин // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2007. – С. 379.

мовної самоідентифікації жителів певного ареалу, кореляції етнічної і мовної належності.

Історія свідчить, що формування народу в націю неодмінно супроводжується мовним самоствердженням. Завдяки йому мова стає загальнонаціональною, загальнодержавною, універсальною, усталеною у своїй самотності⁴. Тому важливо, щоб населення кожного ареалу України позбавилося рис меншовартісності й шанобливо ставилося до мови повсякденного вживання як до випробуваного роками засобу спілкування своїх предків.

Завдання цієї статті вбачаємо в тому, щоб з'ясувати, як діалектоносії називають і оцінюють свою говірку, яким вони уявляють типового українського і російського мовця.

Для опису історії цього питання, вдамося до короткого аналізу свідчень етнографічних джерел. Значний матеріал про історію, мову й культуру нашого краю містить унікальна пам'ятка кінця XIX ст. „Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края” за загальною редакцією начальника Харківського губернського статистичного комітету В. Іванова (1898), у якій уміщено записи етнографічного матеріалу та фольклору з 48 слобід Старобільського повіту⁵. Вихід цієї книги завдячується інспекторові народних училищ названого повіту Г. Ознобишину, котрий заохотив учителів краю до надзвичайно важливої для науки справи – збору матеріалу в говірках Східної Слобожанщини, які здобули славу *terra incognita* через невивченість мови і культури цього краю. Якихось спроб здійснити наукове узагальнення щодо етнічно-мовних особливостей мешканців краю загалом у дослідженні немає. Але для нас цінні й ті окремі зауваження, що стосуються конкретних населених пунктів.

Окремі слободи визначено тут як суто українські, населення яких говорить українською мовою. Це, зокрема, Білокуракине, Шульгинка, Литвинівка, Кризьке, Просяне, Підгорівка, Біловодськ, Олексіївка, Штормове. Інші схарактеризовані як російські, з великоруською мовою спілкування (Райгородка, Бахмутівка, Новоайдар, Трьохізбенка, Великочернігівка; вони були засновані вихідцями з Росії; нині переважна більшість населення цих н. пп. говорить російською мовою). Були й такі населені пункти Старобільського повіту, які, за свідченням записувачів, мали неоднорідний склад населення. Про слободи Свято-Дмитрівка, Новоастрхань, Містки, Кам'янка, Нещеретове, Микільське, Олександрівка, Бараниківка, Новопсков, Кабичине, Попівка, Марківка, Бондарівка, Білолуцьк, Євсуг, Городище автори етнографічного матеріалу пишуть, що населення в них – малороси, мова – малоросійська, хоча й нечиста, з домішками літературної російської. Серед причин, які сприяють поширенню російської мови в ареалі, а також виникненню суржику, записувачі називають той факт, що вихідці із Старобільського повіту часто на літній період виїжджали на заробітки на Дон, та й у самому ареалі окремі н. пп. сусідили з російськими. Отже, вивчення історичних та етнографічних праць XIX ст. свідчить, що джерелом колонізації Східної Слобожанщини було українське населення з Центральної України, частково з Правобережжя й Полісся та російські служили люди. У нинішньому Новоайдарському, Троїцькому, Слов'яносербському,

⁴ Ткаченко О. Б. Українська мова: сьогодення й історична перспектива / О. Б. Ткаченко. – К. : Наукова думка, 2014 – С. 325.

⁵ Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края / сост. В. В. Иванов. – Харьков, 1898. – Т. 1. – 1012 с.

частково – Білокуракинському районах нерідко російськомовні й україномовні н. пп. розташовані поряд.

Територія Луганщини, розміщена на правому березі Дінця, історично Південний Степ, була заселена пізніше вихідцями з різних кінців Радянського Союзу. Тут переважають шахтарські селища та містечка, мовою спілкування в яких була зазвичай російська.

При соціолінгвістичному опитуванні мовців, які спілкуються українською діалектною мовою, ми виділили три категорії респондентів: старшого, середнього й молодшого віку. Перші з них, відповідаючи на питання **Як ви називаєте свою мову (говірку)?**, повідомляють: *я балакаю рідним діалектом, українською мовою (чиста чи не чиста, я не знаю, як її назвати), балакаю по-українськи, рідною мовою, русько-українською мовою (особливо зараз, молодьож на якій балакає), по-новопсковському (сміт Новопсков), по-нашому, по-народному, мішаною мовою, мішанкою, хохляцькою.*

У наративах представників середнього покоління мовців знаходимо такі відповіді: *балакаю суржиком (суміш української і російської мов), рідною мовою, по-народному, по-стельмахівськи (с. Стельмахівка, Сватівський р-н), українською мовою, по-хохляцьки, по-хохлячі, хохляцькою, по-месному, на змішаном, мішаниною.*

Молодше покоління мовців засвідчують, що вони говорять *суржиком, мішаниною української і російської мов, діалектом, калькою.*

Не складно помітити, що мовці при кваліфікації свого мовлення апелюють до того, що воно часто відрізняється від літературного. Тому, підкреслюючи свою окремішність, діалектоносії передусім іменують мову свого населеного пункту похідним словом від його назви: *по-біловодськи (сел. Біловодськ), по-осинівському (с. Осинове, Новопсковський р-н), по-литвинівськи (с. Литвинівка, Біловодський р-н).*

Половина опитуваних називає свою мову українською, проте тут же зауважує, що таке мовлення позначене впливом російської мови, тому цю мову називають *не чистою (ми українці, балакаємо по-українському, ну, не так, як Алла Мазур, хоч це ж однак українська мова).* Мову своєї говірки представники всіх трьох поколінь називають рідною, звідси й найменування *по-народному, по-нашому.*

Прикметно, що мовці середнього й молодшого поколінь дуже часто називають своє мовлення суржиком. Отже, розуміючи те, що в мовленні сучасного жителя Луганщини можна знайти чимало елементів російського мовлення, респонденти вказують на це, уживаючи термін, який наразі часто використовують науковці, журналісти при кваліфікації мови мешканців сходу України. У подібних номінаціях вбачаємо певну поінформованість населення про особливості свого мовлення, уміння аналізувати його і прагнення говорити мовою, більш наближеною до літературної. Про це свідчить і той факт, що діалектоносії відразу помічають зразкове мовлення, схвально його оцінюють: *От якби всі так говорили. Як гарно.* Не випадковим, на наш погляд, є захоплення мовленням відомих українських журналістів, спортсменів, акторів, адже ідеальним вони вважають мовлення Наталі та Ольги Сумських, Богдана Ступки, Алли Мазур, Юрія Горбунова, Василя Вірастюка, Ольги Фреймут, Оксани Марченко, Людмили Добровольської, Сергія Притули, Костянтина Стогнія тощо.

Проте така самооцінка власного мовлення має й негативні наслідки. Ініційована, на думку А. О. Колесникова, шкільними вчителями-філологами, мовною політикою радянської влади, спрямованою на боротьбу з діалектизмами, а також у зв'язку з ототожненням понять *мова і етнос*, об'єктивним міжетнічним змішуванням, така самоідентифікація стає причиною уявлення про жителів краю

як про несправжніх українців, перевертнів, що стало причиною ідеології меншовартісності⁶.

Студенти помітили, що суржик стилістично маркований. Тому вони стверджують, що суржикізм доречні тоді, коли треба пожартувати чи відреагувати на якусь емоційну ситуацію.

Мовлення жителів свого краю луганці нерідко називають *змішаним, мішаниною, мішанкою*, що також указує на значний вплив російської мови на місцеве мовлення жителів краю. Більше чи менше наближення української мови до російської залежить від розташування н. пп. Чим ближче до кордону з Росією знаходиться село, тим суржикізмів у мовленні селян буде більше, адже населення частіше спілкується з жителями Росії. Помічено, що спілкування на виробничі теми позначено вживанням суспільно-політичної лексики (*сельсовет, председаталь*), термінів (*сельське хазяйство, животноводство*) російської мови, адже зазвичай базовою мовою в ареалі вважають російську, а не українську. Це пов'язано також із відсутністю багатьох каналів українського телебачення, орієнтацією більшості населення на російськомовні засоби масової інформації.

Найменування *по-хохляцькі, по-хохлячі, хохляцькою мовою* свідчать про те, що діалектоносії ідентифікують себе як *хахлів, хохлів*, тобто несправжніх українців. Таку ситуацію спостерігають дослідники південнобесарабських говірок (А. М. Муқан, А. О. Колесников),⁷ де етнічний склад населення неоднорідний, а говірки нерідко полімовні. Таке, по суті, відмежування від українського мовного простору зумовлене неправильною мовною політикою, яка історично склалася в ареалі, воно стало причиною знівельованості багатьох українських цінностей.

У той же час, дбаючи про збереження діалектного мовлення, респонденти засуджують тих односельців, які відступають від усталеної в ареалі норми. Тому маємо й такі відверті відповіді: *Суржик звучить некрасиво. Я все розумію і можу перейти на літературну мову. Проте воно якось неприродно звучать буде. Якщо українець, повернувшись з міста, починає говорити російською мовою, то його часто називають *перевшиванкою, викаблучником, москалем, воображулею*. Якщо ж українець, запобігаючи перед начальством чи росіянином, переходить на російську мову, то його називають *хохлуєм, підлабузником, пристосуванцем, приспособленцем, хамелеоном*.*

Рідну мову більшість реципієнтів оцінюють позитивно. Не випадково трапляються такі відповіді: *Мені подобається вживати діалектизми. Це надає мові вишуканості, незвичності моєму мовленню*. Однак, згадуючи про засмічення діалектного мовлення росізмами, респонденти вдаються до таких оцінок: *оцінюю мову жителів нашого ареалу на 3 або 2 бали за п'ятибальною шкалою*.

Запитання *До якої національності ви себе відносите?* викликало певні застереження (*А чому це ви запитуєте? А нащо це вам?*), проте відповідь була одностайною: *ми українці*.

На запитання *Як ви оцінюєте усне мовлення випускників середньої школи?* студенти вищого навчального закладу відповідають так: *усне мовлення випускника школи має середній рівень, адже у школярів не вистачає життєвого досвіду, а тому лексичний запас слів малий* (середнє покоління мовців). У відповідях студентів вишу іноді бачимо елементи наукового підходу: *випускника*

⁶ Колесников А. О. Морфологія українських південнобесарабських говірок : генеза і динаміка / А. О. Колесников. – Ізмаїл : СМІЛ. – 2015. – С. 56.

⁷ Колесников А. О. Цитована праця – С. 57.

загальноосвітньої школи, на наш погляд, слід віднести до другого рівня мовної особистості за Ю. Степановим. Його усне мовлення насичене поняттями, ідеями, концептами. Проте більшість респондентів уважає, що усне мовлення випускника школи не зовсім досконале та не збагачене цінностями мови. Респонденти старшого віку зазначають, що в мовленні випускників *лайки більше, ніж слів; вони недостатньо грамотні; у їхньому мовленні переважає жаргон.*

Цікавим було питання: **Як ви оцінюєте усне мовлення випускників вишу?** Респонденти середнього віку одноставно відповідали: *вони говорять так само, як і школярі.* А наратори, які мають філологічну освіту, більш кваліфіковано характеризували це мовлення: *усне мовлення випускника вишу є більш досконалим, воно засвідчує, що цей спеціаліст вільно володіє мовою; його мовлення наповнене культурними цінностями і традиціями мови (V курс); випускники вишу мають високий рівень усного мовлення (II курс); усне мовлення випускника вишу належить до третього рівня; у структуру мовної особистості входять цілі, мотиви, інтереси; випускник самостійно обирає свій шлях, і має власну мету в досягненні успіху в житті (III курс).* Більшість респондентів уважає, що усне мовлення випускника вишу є збагаченим; має глибину й точність у відображенні дійсності, певну цілеспрямованість.

Важливим є питання елітарної мовної особистості, під якою в науковій літературі розуміють мовця, що має високу мовну компетентність. Це особистість, здатна до творчого самовираження, вільного автоматичного здійснення різнобічної мовної діяльності. До мовної еліти нашого суспільства здебільшого відносять викладачів, бібліотекарів, письменників, журналістів, акторів, дикторів та телеведучих, учителів української мови, тобто людей, які кожен день займаються вивченням рідної мови й розвивають та збагачують свою словникову скарбничку. Ці мовні особистості свідомо ставляться до своєї мовної практики, несуть відбиток суспільно-соціального, територіального середовища, традицій виховання в національній культурі.

Елітарні мовні особистості зразково володіють українською мовою, мають організаторські здібності та можуть грамотно висловити свою думку. Таким бачать студенти типового українського інтелігента. Він володіє базою наукових понять, термінів, не використовує слів-паразитів та лайливих слів. Цей мовець уживає народні прислів'я та приказки, у яких актуалізовано певні життєві цінності; уміє говорити тільки потрібні речі, обережно ставитися до слів, цінує добру, досконалу обізнаність з предметом розмови тощо.

Відповіді на питання **Яким Ви уявляєте типового українського мовця?** можна поділити на кілька груп.

Перша група респондентів стверджує, що це *справжній патріот, який не соромиться своєї мови, читає українські книжки і дома говорить українською* (м. Стаханов).

У наративах респондентів другої групи переважає думка, що *український мовець асоціюється з жінкою років 35 – 45, яка добре володіє українською мовою, завжди в доброму настрої, з почуттям гумору, вона терпляча, старанна, працьовита, у неї гарна сім'я (порядний чоловік, двоє дітей, які теж розмовляють українською мовою). Така сім'я обов'язково має „Кобзаря“, говорить виключно українською мовою, під час відпочинку співає українські пісні, знає багато приказок, фразеологізмів і використовує їх* (м. Старобільськ).

Є й така думка, що це *балакуча бабуся з села, добра, турботлива, завжди щось робить для дітей та онуків. Мова її багата, образна, до неї звертаються люди з села, бо вона знає багато звичаїв, прикмет, повір'їв. Бабуся гарно готує, вишиває хрестиком рушники, у неї є бібліотечка, а на почесному місці стоїть*

„Кобзар“. Вона багато співає. Мова її повільна, плавна, характерна м'яка вимова шиплячих звуків (м. Брянка).

Респонденти, яких умовно зараховуємо до четвертої групи, стверджують, що український мовець – це той, що живе в селі або недавно переїхав з села до міста.

Поодинокими є такі відповіді: діти, що вчать в класах з українською мовою викладання; це тільки філологи та журналісти; стара людина, яка народилася на Україні, у якій батьки говорили українською мовою (м. Стаханов).

На питання **Яким ви уявляєте типового російського мовця?** можна почути тільки одну відповідь: він добре володіє російською мовою.

Отже, самоідентифікація українських діалектоносіїв Луганщини зумовлена тією мовною ситуацією, яка склалася в ареалі. Неоднорідний склад населення, близьке розташування україномовних та російськомовних населених пунктів у регіоні, неправильна мовна політика, за якої упродовж тривалого часу престижно визнавалася російська мова, а українське мовлення було витіснено у сферу побутового спілкування, панування російської мови в містах – це далеко не всі чинники, які сприяли відчуженню значної частини слобожан від рідної мови, адже відомо, що тут українська мова тривалий час не мала таких сфер стабілізації й утвердження, як школа, преса, наукове вивчення, культурно-побутове призначення, тобто тих життєво вирішальних чинників, що є необхідними для висхідного процесу розвитку літературних мов.

Ставлення людини до мови свідчить і про її культурний рівень, і про її громадянську позицію, адже відомо, що байдужість до власної мови – безкультурність, дикунство, байдужість до мови конкретного народу – аполітизм, байдужість до рідної мови – бездуховність, яка зазіхає на майбутнє народу та його мови.

Е. Д. Глуховцева

**Социокультурная, этническая и языковая самоидентификация
диалектоносителей луганщины**

В статье описывается, как диалектоносители называют и оценивают свой говор, каким они представляют типичного украинского и русского говорящего. В нарративах представителей старшего, среднего и младшего поколений говорящих содержится характеристика собственной речи как суржика, украинского языка, смеси двух языков (украинского и русского), народного, нашего, родного, хохляцкого, местного языка. Самоидентификация украинских диалектоносителей Луганщины обусловлена той языковой ситуацией, которая сложилась в ареале. Неоднородный состав населения, близкое расположение украиноязычных и русскоязычных населенных пунктов в регионе, неправильная языковая политика, при которой престижным признавался на протяжении длительного времени русский язык, а украинская речь была вытеснена в сферу бытового общения, господство русского языка в городах – это далеко не все факторы, которые способствовали отчуждению значительной части слобожан от родного языка. Однако отношение человека к языку свидетельствует не только о его культурном уровне, но и о его гражданской позиции.

Ключевые слова: языковая политика, языковая ситуация, суржик, языковая личность, элитарная языковая личность, родной язык, базовый язык.

K. D. Hluhovtseva

Socio-cultural, ethnic and linguistic self-identification of luhansk speakers

The article deals with the aspect in what way the dialect speakers call and assess their dialect; and how they imagine a typical Ukrainian and Russian talker. A description of his own speech surzhyk as Ukrainian language, mixture of two languages (Ukrainian and Russian), national, our mother tongue, hohol, the local language contains the narratives of the older, middle and younger generations of speakers. The identity of Ukrainian Luhansk dialect speakers caused the one language situation prevailing in the area. Mixed composition of the population, proximity Ukrainian and Russian settlements in the region, bad language policy, in which Russian was recognized prestigious to Ukrainian speech for a long time, what was relegated to the sphere of everyday communication only, the dominance of the Russian language in the cities - it's not all factors which contributed to the alienation of a large part of slobozhan native language. However, people's relationship to language reflects not only its cultural level, but its public position.

Key words: language policy, language situation, surzhyk, linguistic personality, elite linguistic identity, native language, the basic language.